

سوگسروده‌ها و مصیبت‌خوانی‌ها در ادبیات استان بوشهر

حیدر منصوری^۱

سید احمد حسینی کازرونی^۲

سید جعفر حمیدی^۳

چکیده

منطقه بوشهر از نظر تاریخی دارای سابقه‌ای بسیار درخشان است. این اقلیم، یکی از مراکز مهم و قدیم تمدن و فرهنگ ایران زمین محسوب می‌شود که دارای قدمت و تمدنی کهن است. این درخشش بویژه در آواها، نواها و اشعار نوحه‌ها در آیین‌های سوگواری جلوه بیشتری دارد. با توجه به شرایط اقلیمی و محیطی، فرهنگ عامه و بافت سنتی غالب بر این استان، نوحه در آن از جایگاه بالایی برخوردار است. در این میان نقش و اهمیت شعر در ساخت نوحه، جایگاهی درخور دارد. شیوه این پژوهش کتابخانه‌ای و میدانی است. دستاورد این پژوهش و هدف اساسی از طرح این مسأله شناخت اشعار مختلف نوحه در زمینه‌های خاص از جمله ذکر، نوحه پیش‌خوانی، نوحه پامبری، نوحه سینه‌زنی دوره‌ای، لایی‌لایی، سرود یا سرور، اشعارروضه، شبیه‌خوانی ذوالجناح، صبحدم، شبیه‌خوانی شام‌غریبان و دیگر آواها و نواهای خاص آیین عزاداری در استان بوشهر است. بررسی زبان، بیان، اندیشه، موسیقی و قالب اشعار این نوحه‌ها منعکس‌کننده ویژگی تاریخ و فرهنگ غنی این استان است.

کلیدواژه‌ها:

سوگسروده، مصیبت‌خوانی، استان بوشهر، ادبیات، موسیقی.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران.

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، واحد واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران، Sahkazerooni@yahoo.com

۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، واحد واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۷/۲۸

۱. مقدمه

فرهنگ، مشتمل بر باورها، عقاید، تجارب، فنون و دانش‌ها، زبان، قصه‌ها، آیین‌های سوگواری، کنایات است که در طی زمانی دراز خود را تثبیت کرده و با عبور از فراز و نشیب‌های فراوان مبنای رفتار یک جامعه قرار گرفته‌است و بی‌شک نقش ادبیات غنایی در فرهنگ، نقشی سترگ است. «ادبیات غنایی یکی از انواع ادبی است که در آن هدف نخستین شاعر، گزارش عواطف درونی در صورت بیانی زیباست» (باوان پوری، ۱۳۹۶: ۲۲)

نوحه در لغت به معنی گریه و زاری کردن به آواز بلند است و در لغت‌نامه دهخدا آمده‌است: «بیان مصیبت، گریه کردن با آواز، آواز ماتم، شیون و زاری، مویه‌گری، زاری بر مرده، شعری که در ماتم و سوگواری با صوت حزین و ناله و زاری خوانند، اعم از سوگواری برای کسی که تازه مرده یا برای امامان شیعه» (لغت‌نامه: ذیل نوحه) در فرهنگ عزاداری، نوحه به نوعی خاص از شعر و مرثیه می‌گویند که در مجالس غالباً به صورت دسته‌جمعی اجرا می‌شود. نوحه بوشهر از دیرباز سینه به سینه با پیرمردان و جوانان بوشهری به نسل‌های امروزی منتقل شده‌است تا امروزه نوحه در ادبیات غنایی بوشهر جایگاهی درخور توجه داشته‌باشد و علاوه بر نوحه‌سرایان بزرگ این استان که در تکیه‌ها، حسینیه‌ها و مساجد، دلها را به خیمه عزای سیدالشهدا گره می‌زنند، شاعران اشعار این نوحه‌ها نیز نقشی بی‌بدیل در ایجاد این شور و شعور حسینی در دل مردم کوچه و بازار ایفا کنند. گاه این نوحه‌سرایان خود نیز شاعر اشعار نوحه‌ها باشند و گاهی نیز تنها به خوانندگی نوحه بسنده کرده و از سروده‌های دیگر شاعران استان بوشهر بهره می‌برند.

این نوشتار در پی آن است تا اشعار مختلف سوگ‌سروده‌ها و مصیبت‌خوانی‌های نوحه در زمینه‌های خاص از جمله ذکر، شعر علم، نوحه پیش‌خوانی، نوحه پامنبری، نوحه سینه‌زنی دوره‌ای، چاووش، لایی‌لایی، سرود یا سرور، اشعارروضه، شبیه-خوانی ذوالجنح، صبحدم، شبیه‌خوانی شام غریبان و دیگر آواها و نواها در آیین سوگواری استان بوشهر را از نظر زبان، بیان، اندیشه، موسیقی و قالب بررسی کند.

هدف نهایی این نوشتار، پس از شناسایی انواع مختلف نوحه در استان بوشهر، بررسی این انواع از نظر زبان، بیان، اندیشه، موسیقی و قالب اشعار این نوحه‌ها در تاریخ و فرهنگ غنی این استان است. این اشعار از میان منابع مکتوب یا شفاهی انتخاب شده و روزگار زیادی است که در میان مردم شهرها و روستاهای استان بوشهر رواج دارد.

۲. پیشینه پژوهش

در حوزه بررسی اشعار سوگ‌سروده و مصیبت‌خوانی در ادبیات استان بوشهر، تا کنون پژوهش مستقلی انجام نشده‌است و در منابع مکتوب بیشتر به گردآوری نوحه‌ها و یا پژوهش پرداخته شده‌است. شاخص‌ترین آثاری که پیش از این تا حدودی دیدگاهی نزدیک به این نوشتار داشته‌اند، عبارتند از:

۱. حسین محمودی دشتی (۱۳۷۹)، بهار و خزان: منتخبی از اشعار نوحه‌سرایان استان بوشهر. ناشر الهادی. این کتاب به ضمیمه اشعار دیگر در مدح و رثای اهل بیت (ع) به چاپ رسیده و می‌شود گفت معروف‌ترین کتابی است که امروزه اکثر نوحه‌خوانان بوشهری آن را در اختیار دارند. این دفتر حاوی سه بخش است که عبارت‌اند از: بخش اول: مدایح و مرثیه؛ بخش دوم: نوحه‌های سینه‌زنی با اشعاری درباره چهارده معصوم^(ع) و یاران باوفای امام حسین؛ بخش سوم: نوحه‌های پامنبری. شعرهای این مجموعه در قالب مثنوی، قطعه، رباعی و غزل سروده شده‌اند. از آنجا که این کتاب منتخبی از اشعار نوحه-سرایان استان بوشهر است، می‌تواند مأخذ مناسبی برای نوشتار ما باشد.

۲. احمد صفدری، (۱۳۸۱)، ماتم‌سرای اهل بیت علیهم السلام: نوحه‌های محلی استان بوشهر. نشر موعود اسلام. این کتاب مشتمل بر نوحه‌های محلی استان بوشهر است که در سوگ اهل بیت^(ع) و ذکر فضایل آنان به نظم درآمده‌است و بعد از کتاب (بهار و خزان) دومین منبع برای استفاده نوحه‌سرایان بوشهری است. این کتاب در بیست و یک فصل نوحه گردآوری شده است که فصل‌های اول تا ششم آن به ترتیب اختصاص به شش معصوم نخست دارد و فصل‌های هفتم و هشتم آن نیز دربرگیرنده نوحه‌هایی در سوگ امام هفتم و هشتم است. از فصل نهم تا بیستم نیز به ترتیب نوحه‌های آن به دیگر اصحاب امام حسین^(ع) مثل حضرت ابوالفضل، علی اکبر، قاسم، علی اصغر، حر، مسلم، طفلان مسلم، طفلان حضرت زینب، نوحه‌های مربوط به اربعین حسینی، حضرت زینب و حضرت رقیه اشاره دارد و فصل پایانی نیز تتمه کتاب است. این کتاب نیز به دلیل این‌که اشعار نوحه‌سرایان استان بوشهر را دربرمی‌گیرد، منبع مناسبی برای نوشتار ماست. اما در هیچ کتاب یا مقاله‌ای به صورت ویژه به بررسی اشعار نوحه‌ها در ادبیات آیینی استان بوشهر پرداخته نشده است.

۳. اهمیت و ضرورت تحقیق

با توجه به جایگاه والای ادبیات غنایی، سوگ‌سروده‌ها و مصیبت‌خوانی‌ها در ادبیات استان بوشهر تأثیری شگرف دارند. «بوشهر، به سبب موقعیت خاص جغرافیایی خود، گذرگاه و محل سکونت قوم‌ها و ملت‌های مختلفی بوده که به دلایل مختلف از جمله تجارت، مهاجرت اختیاری یا اجباری و نیز اشغال نظامی، وارد این سرزمین شده‌اند. طبیعی است که هر کدام از این اقوام مهاجر به واسطه آمیزش یا مراودت‌های مداوم، به نوعی در فرهنگ، ادب و هنر ساکنان بومی بوشهر تأثیر داشته و گاه موجب دگرگونی شده‌اند» (شریفیان، ۱۳۸۲: ۲۹). این عامل و هم‌چنین مهاجرت موقت اهالی این منطقه به کشورهای عربی هم‌جوار جهت امرار معاش و شرایط سخت طبیعی، خشکسالی، رطوبت زیاد و دریاوردی لزوم انجام پژوهش در جایگاه اشعار نوحه‌ها و تأثیر آن بر ادبیات استان بوشهر را دوچندان می‌کند.

۴. بحث

استان بوشهر از استانهای کم‌وسعت و کم‌جمعیت کشور است، اما دیرینگی قومی مردمان آن، به همراه موقعیت ویژه تاریخی‌اش، آن را از پروریدادترین استان‌های کشور درحوزه نوحه کرده‌است. خلق مرثی تابناک در قالب غزل، قصیده، ترکیب بند، دوبیتی و... توسط شاعران طراز اولی؛ چون محمدخان دشتی، ملا حسن کبگانی، فایز، مفتون فاضل جمی و مدام دیری نشان از بازتاب آیین سوگ‌سروده‌ها و نوحه‌خوانی‌ها در استان بوشهر است. «پیشینه نوحه‌سرایی امروز بوشهر به دوره دوم قاجار برمی‌گردد. مرحوم ناخدا عباس دریانورد از نوحه‌سرایان و نوحه‌خوان‌های اولیه بوشهری است که در هر کجای استان بوشهر که مراسمی برپا شود کمتر جایی است که نشانی از او نباشد و بسیاری از پژوهشگران شروع شعر عاشورایی استان بوشهر را از او می‌دانند» (حمیدی، ۱۳۸۱: ۱۷). بسیاری از نوحه‌ها و شعرهای آیینی گذشته استان بوشهر نیز که سینه به سینه منتقل شده‌است آثار ملاحی زنگویی متخلص به (درایی) است که از او هیچ کتابی بر جای نمانده است، اما در عصر قاجار در دوره ناصری می‌زیسته و در بسیاری از شهرها و قریه‌های استان بوشهر به روضه خوانی مشغول بوده‌است.

«فرهنگ عامه از منابع بالارزش و دست نخورده‌ای است که در درون آن روح زندگی و فلسفه حیات، جاری و ساری است. احساس و بینش مردم را با یاری گرفتن از نمادها، استعاره‌ها، رمزها و علایم در قالب الفاظ و در کسوت اعمال و حرکات جلوه‌گر می‌سازد و بدین وسیله زندگی پر از رمز و راز و تمثیل و اشاره و کنایه مردم را بازگو می‌کند. در کارهای فولکلوریک و از جمله در برگزاری آداب و رسوم، هر کلام و هر شی و وسیله‌ای، مفهوم و هدف خاصی دارد» (بیهقی، ۱۳۶۵: ۳۲).

نوحه در استان بوشهر جایگاه دست نخورده‌ای دارد. در این استان در حالی که هنوز در روزهای پایانی ماه ذیحجه است و ماه محرم حلول نکرده است، نوحه‌خوانان با شور و حال خاصی خویش را برای برگزاری مراسم دهه اول ماه محرم آماده می‌کنند.

نوحه در بوشهر از نظر تنوع و گستردگی بخش اعظم موسیقی سوگواری این منطقه را در برمی‌گیرد. «موسیقی سوگواری از نظر تعلق ملودی و مضمون، با آیین‌های شیعی پیوند یافته و به همین جهت نیز در میان مردم بوشهر - که دارای اعتقادات مذهبی هستند - نسبت به انواع دیگر موسیقی، از اهمیت بیشتری برخوردار است» (شریفیان، ۱۳۸۳: ۱۰).

۴-۱. ذکر

ذکر شناسنامه عزاداری و نشانه شروع آن است. ذکر مقدمه‌ای برای شروع روضه‌خوانی است. در دوران گذشته برای اطلاع رسانی مردم و اعلام شروع رسمی عزاداری در ماتم (حسینیه) چند نفر که صدای رسا، حزین و خوشی داشتند، به پشت بام حسینیه یا محل مرتفعی رفته و ذکر می‌گرفتند. «ذکر را به دو نوع می‌گویند؛ یا یکی می‌گوید و بقیه جواب می‌دهند و یا این که همه ذکر را با هم می‌گویند» (بحرینی نژاد، ۱۳۸۲: ۳۶۲).

با گفتن ذکر بخصوص در شب اول ماه محرم شیفتگان امام حسین^(ع) مطلع می‌شوند که کدام یک از حسینیه‌ها یا خانه‌ها، مراسم روضه‌خوانی دارند.

شعر ذکر:

حسینم وا حسینم وا حسینا تعالو للعزا نبکی حسینا^۱
 به هر جا می‌شود ذکر حسین است جناب مادرش زهرا در آنجاست
 بنال ای بلبل شیدای زینب خیر داری گر از سودای زینب
 بیایید ای عزاداران بیایید عزای شاهدین برپا نمایید
 (همان: ۳۶۴)

۴-۲. علم

علم نماد حضرت ابوالفضل^(ع) است و «قدمت آن در بوشهر بیش از صد سال است و نقل است که این رسم از نجف اشرف به استان بوشهر منتقل شده است» (همان: ۳۶۳). در برخی از مناطق استان، گروه علم از روزهای ابتدایی محرم به راه می‌افتند و منطقه به منطقه می‌چرخند تا خبر آمدن ماه عزا را به مردم برسانند و در برخی مناطق نیز علم گردانی در روزهای تاسوعا و عاشورا انجام می‌شود که البته این مراسم در قدیم بسیار باشکوه و با جمعیت فراوان صورت می‌گرفته است.

بعضی از مردم که به نیت شفای بیمارشان و یا برآوردن سایر حاجات خود پارچه‌ای و یا جوهری نذر علم و یا مختک^۲ حضرت علی اصغر نموده و یا نیت کرده‌اند که سرقبه علم را با گلاب بشویند از علمدار می‌خواهند که سر علم را پایین آورده و یا گهواره را بر زمین گذاشته تا نذر خود را ادا نمایند. معروف ترین نوحه علم این است:

همرهان گر این زمین کربلاست قتلگاه ما در این دشت بلاست
 بار بگشایید بار بار بگشایید بار
 (بحرینی نژاد، ۱۳۸۲: ۳۶۲)

۴-۳. نوحه پیش‌خوانی

نوحه پیش‌خوانی، نوحه قبل از مراسم روضه است. برخی از پیش‌خوانان این نوحه را از روی کتاب با صدای حزین می‌خوانند و برخی دیگر که باتجربه‌تر شده‌اند، احتیاجی به کتاب ندارند و این نوحه را از حفظ می‌خوانند. «پیش‌خوان معمولاً

به احترام روضه‌خوان اصلی و منبر امام حسین (ع) در قسمت پایین منبر می‌نشینند و اشعار پیش‌خوانی را در رابطه با واقعه عاشورا و شخصیت‌های شکل دهنده این حماسه پرشکوه می‌خوانند» (بحرینی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۳۶۳). ریتم نوحه پیش‌خوانی بسیار کند است و معمولاً به شکل مصیبت روضه خوانده می‌شود.

نکته مهم در پیش‌خوانی این است که بلافاصله بعد از پیش‌خوانی، روضه اصلی شروع می‌شود و کسی که نوحه پیش‌خوانی می‌خواند باید این ظرافت و تجربه را داشته‌باشد که چقدر زمان را رعایت کند تا مستمعین از روضه اصلی خسته نشوند و هم‌چنین بدانند که چگونه پیش‌خوانی را به روضه اصلی متصل سازد.

نمونه ای از اشعار پیش‌خوانی:

ای غرقه صد پاره به خون کشته شمشیر و سنان
سرور و سردار جوانان جنان نور دل فاطمه حورای زنان
(همان: ۳۶۴)

۴-۴. نوحه پامنبری

نوحه پامنبری یکی دیگر از آیین‌های زیبای عزاداری سنتی مردم استان بوشهر است که در ایام محرم قبل از روضه اصلی درکنار منبر به صورت جمعی و با سبکی خاص اجرا می‌شود. روال و رسم بر این است هنگامی که نوحه خوان نوحه پامنبری را می‌خواند، شنوندگان حاضر در مجلس با سینه زدن او را همراهی کرده و هنگامی که جواب نوحه را می‌دهند افراد خصوصاً کسانی که پای منبر هستند از زدن سینه خوداری و فقط جواب نوحه می‌دهند. اگر در مجلسی قبل از روضه اصلی نوحه پیش‌خوانی هم خوانده شود، «نوحه پامنبری باید قبل از آن اجرا شود. نوحه پامنبری معمولاً توسط یک نفر خوانده می‌شود و چند نفر جواب می‌دهند که معمولاً پاسخ کلیه همان بیت اول است» (باباچاهی، ۱۳۶۸: ۲۵). بیشترین حجم شعر نوحه‌ها را، شعرهای نوحه پامنبری تشکیل می‌دهد.

نمونه‌ای از نوحه پامنبری:

جرس کاروان را بگردان به منزل که تا زینب آید نشیند به محمل
به قربان عهد و وفایت برادر کسی نیست ما را نشاند به محمل
(محمودی، ۱۳۶۸: ۳۳۷)

معمولاً در ایام محرم مراسم روضه‌خوانی از اول محرم تا شب هفتم فقط شب‌ها برگزار می‌شود و به تناسب آن نوحه پا

منبری نیز فقط شب‌ها خوانده می‌شود:

جدول (۱): زمان بندی و موضوع نوحه‌های پامنبری / شب اول تا هفتم

زمان	موضوع نوحه	عنوان معروف ترین نوحه
شب اول	آمدن محرم	ماه محرم در جهان شور دگر دارد
شب دوم	آمدن محرم	شد محرم عالم امکان پر از آوازه شد
شب سوم	حر	در کرب و بلا حر ریاحی به صد آه و افغان
شب چهارم	مسلم	چو مسلم به کوفه فرستاده آمد
شب پنجم	طفلان مسلم	از جور گردون غم بیشتر شد
شب ششم	نوحه آزاد	-
شب هفتم	وداع حضرت قاسم	گفت قاسم با فغان کی عروس مضطرم

از روز هفتم، روزها نیز روضه‌خوانی شروع می‌شود و به تناسب آن نوحه پامنبری نیز هم روز و هم شب خوانده می‌شود. نکته حائز اهمیت این است که در روز عاشورا معمولاً نوحه پامنبری خوانده نمی‌شود و روضه‌خوان بعد از خواندن مرثی کتاب روضه الشهداء، بلافاصله به منبر رفته و بدون هیچ مقدمه‌ای فقط بخش مصیبت خوانی روضه را اجرا می‌کند:

جدول (۲): زمان بندی و موضوع نوحه‌های پامنبری / روز هفتم تا شب دهم

عنوان معروف ترین نوحه	موضوع نوحه	زمان
همزاد نوجوانم ای ماه نورسیده	شهادت حضرت قاسم	روز هفتم
گفتا به لیلای حزین مادر حلالم کن	وداع حضرت علی اکبر	شب هشتم
اکبر نوحط گل باغ وفا	شهادت حضرت علی اکبر	روز هشتم
میر علمدار حسین ضرغام اژدردر	وداع حضرت ابوالفضل	شب نهم
سرور دین گفته با عباس کی رعناسوارم	شهادت حضرت ابوالفضل	روز نهم
علی ای اصغر مادر	شهادت حضرت علی اصغر	شب دهم

۴-۵. نوحه سینه‌زنی دوره‌ای

سینه زنی دوره‌ای به مفهوم گونه ای اتحاد و همبستگی است، مراسم سینه زنی بوشهری با نوحه خوانی شخصی که به عنوان پیش‌خوان یا سرخوان شناخته شده آغاز می‌گردد. در ابتدای مراسم خردسالان، جوانان و دست اندرکاران مسجد گرد پیش‌خوان در وسط محل برگزاری مراسم حلقه ای دایره شکل تشکیل می‌دهند، «شرکت کنندگان برای رعایت نظم و ایجاد فاصله با دست چپ قسمت راست کمر همدیگر را می‌گیرند و با دست راست سینه می‌زنند. سینه‌زن‌ها همراه با حرکت موزون پا، گرد پیش‌خوان می‌چرخند و با هم‌سرایی در جواب نوحه پیش‌خوان او را همراهی می‌کنند» (سایت تحلیلی خبری عصر ایران، ۲۳ آبان ۱۳۹۲).

نوحه سینه‌زنی دوره‌ای نیز مثل سینه‌زنی پامنبری بیشترین حجم اشعار نوحه را تشکیل می‌دهد.

نمونه ای از شعر نوحه سینه زنی دوره‌ای:

گفت ای مرغ چرا حال پریشان داری از غم کیست چنین ناله و افغان داری
اشک خونین زچه از چشم ترت می‌ریزد گو به من خون زچه از بال و پرت می‌ریزد

(محمودی، ۱۳۶۸: ۲۷۱)

۴-۶. چاووش

چاووش را از آن جهت که بیشتر شادی بخش است معمولاً جزء نوحه‌ها حساب نمی‌کنند؛ اما از آن جهت که در اول مراسم عزاداری و یا مولودی اهل بیت در حسینیه‌ها نیز برای باخبر ساختن مردم، بعد از مدتی وقفه در برگزاری عزاداری یا مولودی خوانده می‌شود، می‌توان آن را در ردیف نوحه‌ها محسوب کرد. چاووش در اصل برای باخبر نمودن و آگاه کردن مردم است که در اکثر نقاط ایران چاووشی خوانده می‌شود و به صورت‌های متفاوت اجرا می‌شود و «آن را یکی از سنن ایران قدیم می‌دانند که با اسلام آوردن ایرانیان کم کم به صورت کنونی - که ما می‌بینیم - درآمده، در ایران باستان نیز در دربار شاهان کسانی بودند که عهده‌دار امور تشریفات بودند و در روزهای سلام اشخاص را معرفی می‌نمودند که به آنها چاووش- خوان می‌گفتند» (وبلاگ حسینیه خان بندر ریگ، ۸ خرداد ۱۳۹۰).

نمونه‌ای از اشعار چاووشی:

هر که دارد هوس کرب و بلا بسم الله هر که دارد سر همراهی ما بسم الله
(محمودی، ۱۳۶۸: ۲۸۹)

۴-۷. لایی لایی

لایی لایی یکی دیگر از انواع نوحه‌ها است که بویژه در شب عاشورا مرسوم است «در ساعات نیمه شب، افرادی که توانایی گفتن لایی لایی را دارند، در محلی نزدیک منبر جمع می‌شوند و هریک به نوبت شروع به گفتن لایی لایی می‌کنند» (بحرینی نژاد، ۱۳۸۲: ۳۷۰). گاهی نیز یکی از لایی لایی‌خوانان یکی از مصراع‌ها را می‌خواند و دیگری که معمولاً روبروی او می‌نشیند، مصراع دوم را می‌خواند. غالباً خواندن لایی لایی با کشیدن یک (های) سوزناک شروع می‌شود و لایی لایی‌خوان برای تأثیر نوایش در وسط آن از عباراتی مثل (رود وای) یا (جون وای) استفاده می‌کند. گاهی بیت لایی لایی مصرع است و گاه نیز مصرع نیست.

نمونه‌ای از اشعار لایی لایی:

تا به دنیا پا نهادم، آتش غم سوختم چند نوبت بر تن خود رخت ماتم دوختم
(همان: ۳۶۵)

۴-۸. سرود یا سرور

سرود نیز مثل لایی لایی تک بیت است و معمولاً در مراسم عزاداری ویژه وداع حضرت قاسم و علی اکبر خوانده می‌شود و بیشتر شبیه بیت‌خوانی‌هایی است که در مراسم عروسی‌ها خوانده می‌شود و غالباً در مراسم عزاداری شب هفتم که ویژه وداع حضرت قاسم و عروسی اوست، یا در مراسم سوگواری ویژه شب عاشورا، خوانده می‌شود. تفاوتش با لایی لایی در انتخاب اشعار است که اشعار لایی لایی معمولاً غمگین و سوزناک است و اشعار سرود یا سرور، ویژه عروسی است و تفاوت دیگر نیز در ملودی خواندن است که سرود نسبت به لایی لایی با ریتم تندتری خوانده می‌شود، ولی ریتم خواندن لایی لایی سنگین‌تر و کشیده‌تر است. گاه نیز هنگامی که نوحه‌خوان سرود عروسی قاسم را می‌خواند، زنها که آن طرف پرده حسینه نشسته‌اند بعد از پایان هر سرود (کل) می‌زنند.

نمونه‌ای از سرود:

عمه عمه، جان عمه، جان فدای شادیت من نیستم در مدینه، حجله دامادیت
(محمودی، ۱۳۶۸: ۳۴۶)

۴-۹. اشعار روضه

مجلس روضه اوج عزاداری سنتی در جنوب است. روضه‌خوان بعد از به منبر رفتن غالباً کار خود را با یک مصیبت‌خوانی کوتاه که فقط به صورت شعر است، شروع می‌کند، سپس بخش اولیه روضه را که سخنرانی است آغاز می‌نماید؛ در سخنرانی معمولاً روضه‌خوان آیه‌ای از قرآن یا حدیثی را می‌خواند و سپس آن را تفسیر می‌کند یا به شرح یکی از مسائل اخلاقی پرداخته و یا چند مسأله شرعی را بیان می‌نماید. اوج روضه مصیبت‌خوانی پایانی آن است که در آن اشعاری که با موضوع روضه مناسبت دارد، خوانده می‌شود.

نمونه‌ای از اشعار روضه از فایز، دوبیتی سرای بزرگ جنوب:

بیر ای ساربان در قتلگاهم بده مژده حسین کم سپاهم
 بگو عباس بر پا کن علم را برآور آرزوهای دلم را
 (وبلاگ تاریخ دشتی، ۲۷ بهمن ۱۳۸۵)

۴-۱۰. شبیه خوانی ذوالجناح

بعد از مصیبت خوانی روضه ظهر عاشورا و برگزاری نماز جماعت ظهر و عصر، بلافاصله دسته "شبیه" حرکت می کند. دسته شبیه عبارت از شبیه جسد مطهر امام مظلوم، گهواره، علم، اسب و شترانی است که اسرا را حمل می کنند. در اینجا ابتدایی ترین شعری که خوانده می شود، این شعر است:

ذوالجناح بی صاحب از میدان در آمد و اوایلا کو باب زارم
 یال و کاکل غرق خون است چشمهایش پر زخون است
 (احمدی ری شهری، ۱۳۸۰: ۳۶۶)

انتهای همه این مصرعها عبارت (و اوایلا کو باب زارم) به صورت گوشه نوحه نیز گفته می شود و حاضران نیز بعد از هر مصرعی که نوحه خوان می خواند، بیت اول را جواب می دهند؛ سپس شبیه جسد امام مظلوم به زمین گذاشته می شود و همان نوحه خوان اول یا نوحه خوان دیگری، نوحه های دیگری را می خواند و چند نوبت سینه زنی به حالت محکم اجرا می شود.

۴-۱۱. صبحدم

شب عاشورا، مردم عزادار شهرها و روستاهای استان بوشهر تا صبح می نشینند و یک ساعت قبل از اذان صبح مراسم صبحدم را برگزار می کنند، گروه اجرایی صبحدم اعم از زن و مرد می ایستند و دور ستون مسجد و حسینیه می چرخند و سینه می زنند و اشعار مربوط به صبحدم را می خوانند و عزاداران در حسینیه ها جواب آنان را می دهند و به سرو سینه خود می زنند. در آغاز مراسم چراغها خاموش می شود و گروه مجری صبحدم، فانوسی را در دست می گیرند. این مراسم تا اذان صبح ادامه دارد و مؤذن که اذان گفت مراسم با اقامه نماز جماعت پایان می یابد. هدف از اجرای این برنامه معنوی، التماس عزاداران حسینی از صبحدم است تا طلوع نکند و امام حسین و یارانش روز بعد در سرزمین کربلا به شهادت نرسند. انتهای شعر اصلی صبحدم گوشه های کوچکی نیز اجرا می شود.

شعر صبحدم:

صبحدم یک دم مدم یک امشب از بهر خدا تا حسین کشته نگردد در زمین کربلا
 صبحدم بهر خدا امشب از راه وفا
 جامه ماتم بپوش همچو ما در کربلا
 (وبلاگ قطره، ۱۳ آذر ۱۳۹۰)

۴-۱۲. شبیه خوانی شام غریبان

شبیه خوانی شام غریبان تقریباً پایان مراسم عزاداری دهه اول محرم در استان بوشهر است. «یک شب بعد از شهادت امام حسین و یاران باوفایش مراسم شام غریبان اجرا می شود. گروهی که مجری شام غریبان هستند، در جلو و افرادی نیز به عنوان مشایعت کننده، به دنبال آنها در کوچه های شهر به راه می افتند و اشعار مختلفی را زمزمه می کنند» (بحرینی نژاد، ۱۳۸۲: ۳۷۱). شعر شبیه خوانی شام غریبان:

امشب به صحرا بی کفن جسم شهیدان است شام غریبان است
امشب نوای کودکان بر بام کیوان است شام غریبان است
(وبلاگ سوگنامه محرم، ۱۵ آذر ۱۳۹۰)

۵. بررسی اشعار نوحه‌ها

بسیاری از صاحبان اشعار نوحه‌ها در استان بوشهر نامشخص است و غالباً در بیت پایانی به جای آوردن کلمه تخلص و نام شاعر عنوان‌هایی مثل (ذاکر) و (مداح) به چشم می‌خورد و با پژوهش‌هایی که به عمل آمده قطعاً چنین نام‌هایی تخلص شاعران نوحه سرا نبوده‌است. برخی از اشعار نوحه‌هایی که در بوشهر خوانده می‌شود نیز شاعران غیر بوشهری گفته‌اند و غالب اشعار نوحه‌ها نیز از شاعران بنام و قدیم بوشهر است. از نظر زبان، بیان، اندیشه، موسیقی و قالب، اشعار نوحه نقاط قوت و ضعف خود را دارند که با استفاده از مثال‌های ذکر شده برای هر یک از نمونه‌های مختلف نوحه در همین نوشتار، مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱-۵. زبان

زبان یکی از پنج عنصر اصلی شعر در کنار تخیل، احساس، عاطفه و اندیشه است و اگرچه در عناصر مختلف شعر نظرات متفاوت است، اما در مورد زبان اتفاق نظر مبنی بر اصلی بودن آن وجود دارد. زبان اشعار نوحه‌ها در استان بوشهر ساده، شفاف و دارای تصاویر واضح و گویاست تا جایی که به شعر حالتی خودمانی و صمیمی می‌دهد، به طوری که در موقع خوانش آن حتی مخاطب عادی شعر حس می‌کند که با یک زبان همزاد و معمولی روبرو است، زبانی که با همه سادگی نیز در دل مخاطب نفوذ می‌کند و با ایجاد ارتباطی صمیمی با وی، پیام خود را ابلاغ می‌کند:

نسیمش در مشام خوشتر آید که اینجا بوی زلف اکبر آید
الا ای ساربان مشکن دلم را فرود آور در اینجا محلم را
(وبلاگ تاریخ دشتی، ۲۷ بهمن ۱۳۸۵)

و گاه نیز شاعر با آفرینش تعبیر تازه و هم‌نشینی‌های خوش ساخت به کلمات جان و جغرافیای تازه می‌دهد و شعر به سمت نوعی ابهام‌گویی سوق داده می‌شود:

صبر کن امشب سر از جیب افق بیرون میار امشب فانوس را در شمع پرنورت گذار
(وبلاگ قطره، ۱۳ آذر ۱۳۹۰)

۲-۵. بیان

شعرها نوحه هستند و قاعدتاً باید جدی باشند اما گاهی طنزی ملیح نیز در لابه‌لای کلمات رخ می‌نمایند تا به صمیمیت و عاطفه شعر کمک کند، طنزی که همراه با تفرین و دشنام به دشمنان امام حسین (ع) است:

آثار ظلم خولی مردود سگ کمتر در کسبج خاکستر
(وبلاگ سوگنامه محرم، ۱۵ آذر ۱۳۹۰)

گاه نیز در بیان شعر، شعارها نمود پیدا می‌کند، بدون این که به ساختار شعر رنگ شعاری بدهد:

هر که دارد هوس کرب و بلا بسم الله هر که دارد سر همراهی ما بسم الله
(محمودی، ۱۳۶۸: ۲۸۹)

۳-۵. اندیشه

گفتن از شهادت و رسیدن به محبوب و معشوق واقعی و ذکر این نکته که شهادت وابسته به سن نیست و پیر و جوان نمی‌شناسد، از سرمشق‌های برجسته‌ای است که به اندیشه‌ورزی اشعار نوحه کمک می‌کند:
نوجوانان همه در خون خود آغشته شدند قصه کوتاه، همه در راه خدا کشته شدند
(محمودی، ۱۳۶۸: ۲۷۱)

یکی از بهترین جلوه‌های بروز اندیشه در اشعار نوحه، استفاده از فرهنگ قرآنی و مفاهیمی است که برگرفته از آیات قرآن است و به شعر حال و هوای معنوی بخشیده و آن را به سمت اندیشه‌مداری قرآنی سوق می‌دهد:
هر که دارد هوس کرب و بلا بسم الله هر که دارد سر همراهی ما بسم الله
(همان: ۲۹۰)

۴-۵. موسیقی

موسیقی به عنوان یکی از ارکان اصلی شعر در ادبیات فارسی و عربی، به دلیل پیوندهای خاص زبانی مورد توجه ناقدان دو زبان بوده‌است. «تاریخ موسیقی، بیانگر تأثیرپذیری شعر فارسی از زبان عربی در اصول موسیقایی خود است. این علم همراه با پیشرفت دیگر علوم، شاهد تحولات و رویکردهای متفاوتی در دو زبان بوده است که گاه برخی ناقدان به شرح و توضیح اصول گذشته پرداخته و گاه برخی دیگر، بخصوص در دوره معاصر، در برابر اصول ثابت گذشته ایستاده و داعیه نوآوری داشته‌اند» (انصاری، ۱۳۹۱: ۲۳).

موسیقی یکی از بهترین عناصری است که هم از لحاظ بافت درونی و هم از لحاظ ساختار بیرونی، به زیبایی شعر کمک می‌کند و نوحه از آن جهت که با آواز خوانده می‌شود، از نظر موسیقی غنی است.
با نگاهی گذرا به بحث موسیقی درمی‌یابیم که در اشعار نوحه‌ها گاه شاعر با خلاقیت ویژه خود، دست به واج آرایی می‌زند تا علاوه بر ترکیب واج آرایی با تصویرسازی بکر و عنصر عاطفه، به غنای موسیقی شعر خویش نیز کمک کند:
مثل موسیقی حرف (س) در بیت اول شعر که حاصل ذهن بدیع شاعر است:

خسِ خاری که در این سرزمین است نشیمنگاه سرو و یاسمین است
هممین خاک است منزلگاه جانان نهم سر بر سر خاکش دهم جان
(وبلاگ تاریخ دشتی، ۲۷ بهمن ۱۳۸۵)

و یا کاربرد این تضاد زیبا در بیت آخر همین شعر برای ایجاد موسیقی معنوی بیشتر:

عجب این خاک خشک بیز است که هم شادی فرا هم غصه خیز است
(همان)

گاه نیز تکرار یک کلمه در بیت، موسیقی آن را بیشتر می‌کند:

عمه عمه، جان عمه، جان فدای شادیت من نبستم در مدینه، حجله دامادیت
(محمودی، ۱۳۶۸: ۳۴۶)

البته گاهی اشکالات وزن و قافیه به موسیقی اشعار نوحه‌ها آسیب می‌زند در برخی از جاها اشتباهات فاحشی به چشم می‌خورد که برای نمونه از هر کدام به ذکر یک مورد بسنده می‌کنیم:

ایراد وزن:

(درایی ۳) فغان کن بر آل پیمبر که بودند گرفتار قوم سلاسل
(محمودی، ۱۳۶۸: ۳۳۷)

که در این نوحه مشهور (درایی)، در فعل (بودند)، (د) آن خارج از وزن است.

ایراد قافیه:

بر مشامم می‌رسد هر لحظه بوی کربلا بر دلم ترسم بماند آرزوی کربلا
تشنه آب فراتم ای اجل مهلت بده تا بگیرم در بغل قبر شهید کربلا
(همان: ۲۸۹)

که در این نوحه در بیت اول کلمات (بوی و آرزوی) و در بیت دوم کلمه (شهید) به عنوان قافیه آورده شده است.

۵-۵. قالب

از نظر قالب برخی از اشعار گونه‌های مختلف نوحه فقط در یک قالب خاص آورده می‌شود و برخی نیز تنوع قالب دارند. برخی از اشعار نیز قالب آنها نامشخص است:

جدول (۳): قالب انواع نوحه‌ها

ردیف	نوع نوحه	قالب
۱	ذکر	مثنوی
۲	علم	بیشتر قالب‌ها
۳	نوحه پیش‌خوانی	بیشتر قالب‌ها
۴	نوحه پامنبری	بیشتر قالب‌ها
۵	نوحه سینه‌زنی دوره‌ای	بیشتر قالب‌ها
۶	چاووش	تک بیت یا دوبیت
۷	لایی لایی	تک بیت یا دوبیت
۸	سرود یا سرور	تک بیت یا دوبیت
۹	اشعار روضه	بیشتر قالب‌ها
۱۰	شبه‌خوانی ذوالجناح	مثنوی
۱۱	صبحدم	مثنوی
۱۲	شبه‌خوانی شام‌غریبان	مستزاد

۶- نتیجه‌گیری

عناصر مختلفی که در زندگی مردم استان بوشهر وجود دارد، سبب علاقه شدید آن‌ها به برپا داشتن مراسم عزاداری امام حسین (ع) نموده است. این عزاداری، از دیر باز به شکل‌های مختلف سنتی وجود داشته است و تا امروز نیز در برخی از شهرها و روستاهای این استان به همان شیوه‌های سنتی و کهن برگزار می‌شود.

برگزاری مراسم انواع نوحه خوانی مثل ذکر، علم، پیش خوانی، نوحه پامنبری، نوحه سینه زنی دوره ای، چاووش، لایبی لایی، سرود، اشعار روضه، شبیه خوانی ذوالجناح، صبحدم و شبیه خوانی شام غریبان، یکی از مهم ترین نمودهای نفوذ فرهنگ عامه در حوزه شعر آیینی استان بوشهر است. نوحه هایی که ریشه در فرهنگ، آداب و رسوم، باورها و اعتقادات مردم دارد واز گذشته تا حال سینه به سینه مردم این اقلیم، به نسل های مختلف منتقل گشته است.

در این میان، نقش شعر در پیدایش این نوحه ها، نقشی برجسته است. نوحه هایی که گاه شاعران آنها ناشناخته است و گاهی نیز شاعران غیربومی آنها را سروده اند اما غالب آنها سروده شاعران و نوحه سرایان توانمند استان بوشهر است که در قالب های متفاوت شعری سروده شده است. از نظر فراوانی نوحه ها، نوحه پامنبری، سینه زنی دوره ای و اشعار روضه نسبت به بقیه اشعار نوحه ها، بیشتر یافت می شود. تنوع قالب های اشعار نوحه نیز آنقدر فراوان است که از تک بیت تا مستزاد را شامل می شود و البته برخی از قالب ها به دلیل ریزه ها و گوشه هایی که در پایان نوحه ها دارند و تنوع وزنی آنها، ناشناخته مانده اند. از نظر شناخت شاعران نوحه سرا به وزن و قافیه، بندرت در آنها ایرادات وزن و قافیه وجود دارد. این اشعار از نظر زبان، بیان، موسیقی و اندیشه مداری، نقشی ارزشمند و بی بدیل دارند. زبان این نوع شعرها، زبانی ساده، شفاف و صمیمی است که با مخاطب ارتباطی رودرود دارد. از نظر بیانی شعرها، بیانی جدی دارند و از شعارزدگی به دورند، اسفاده از فرهنگ قرآنی و یاد خدا به اندیشه ورزی آنها کمک می کند و اشعار نوحه از آن جهت که با آواز خوانده می شود، از نظر موسیقی غنی است. بنابراین جایگاه اشعار نوحه ها در ادبیات آیینی استان بوشهر، جایگاهی درخور و شایسته است.

پی نوشت ها

۱. برای عزاداری بیایید تا بر حسینمان گریه کنیم.
۲. گهواره ای که به یاد حضرت علی اصغر^(ع) می سازند و معمولاً همراه علم آن را حرکت می دهند و «با پارچه های سبز رنگ و سایر وسایل تزئینی که در چمدانی مخصوص نگهداری می شود، مزین می گردد. در هنگام بستن مختک زنان خوش صدا نوحه هایی می خوانند. این مراسم در برخی مواقع توسط زنان و مادران به یاد کودک شش ماهه ای امام حسین^(ع) برگزار می گردد. نوحه خوان ها لایبی سر می دهند و هم ناله با مادر علی اصغر می شوند. این گهواره برای مردم مقدس است به طوری که بسیاری از کسانی که نذر دارند به نیت بر آورده شدن حاجتشان، پارچه مختک را گره می زنند، به ویژه خانم هایی که باردار نمی شوند، برای بچه دار شدن به مختک متوسل می شوند. برخی از خانواده ها نیز برای شفای نوزادان بیمار خود به نوبت آنها را در گهواره قرار داده و تکان می دهند و برای نذر، نان و حلوا دور سر طفل خود می چرخانند و به مردم می دهند» (تارنمای اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر، ۲۷ اسفند ۱۳۹۳). در شب عاشورا نیز مردان مختک را در مراسم لایبی لایی خوانی می آورند و در کنار آن لایبی می خوانند؛ در مراسم شبیه خوانی ذوالجناح نیز در کنار علم آن را به حرکت در می آورند.
۳. ملاعلی زنگویی.

منابع

۱. آذر، امیراسماعیل (۱۳۸۸)، شکوه عشق، تاریخ و شعر عاشورا، تهران: سخن.
۲. احمدی ری شهری، عبدالحسین (۱۳۸۰)، سنگستان، بوشهر قدیم و ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی آن، شیراز: انتشارات نوید.
۳. انصاری، نرگس، سیفی، طیبه (۱۳۹۱)، «نظریه‌های موسیقی در شعر فارسی و عربی با نگاهی مقایسه‌ای به آثار محمدرضا شفیعی کدکنی و کمال ابودیوب»، فصلنامه علمی پژوهشی لسان مبین. دانشگاه بین المللی امام خمینی، دوره ۳، شماره ۷، صص ۲۴-۴۵.
۴. باباچاهی، علی (۱۳۶۸)، شروه‌سرایي در جنوب ایران، تهران: اقبال لاهوری.
۵. باوان پوری، مسعود، آزادی، سکینه، ابراهیمی، الهام، سجادی فر، وحید (۱۳۹۶)، «نگاهی زیبایی‌شناسانه به شعر سید یعقوب ماهیدشتی کرمانشاهی از منظر بازتاب عشق به محبوب» فصلنامه علمی - تخصصی مطالعات زبان و ادبیات غنایی. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، سال هفتم، شماره ۲۳، صص ۲۱-۳۲.
۶. بحرینی نژاد، عبدالحسین، دوراهی، حیدر (۱۳۸۲)، بندر دیر نگرینی بر ساحل خلیج فارس. قم: نورالنور.
۷. بیهقی، حسینعلی (۱۳۶۵)، پژوهش و بررسی فرهنگ عامه ایران، مشهد: آستان قدس رضوی.
۸. حمیدی، سیدجعفر، سعیدی، گلناز (۱۳۸۱)، چون پایه پنجم، احوال، اشعار، نوحه‌ها و سفرهای دریایی ناخدا عباس دریانورد. قم: موعود اسلام.
۹. دارند، حسین (۱۳۹۰)، سبزه‌های اناری، گزیده شعر آیینی استان بوشهر، مشهد: سپیده باوران.
۱۰. درویشی، قاسم (۱۳۹۶)، روزنی به روزگار رفته، تهران: یاسمین.
۱۱. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
۱۲. زنگویی، عبدالمجید (۱۳۷۷)، شعر دشتی و دشتستان، دفتر پنجم از فاضل تا وامق، تهران: نشر اشاره.
۱۳. شریفیان، محسن (۱۳۸۲)، اهل ماتم، آواها و آیین سوگواری در بوشهر، تهران: انتشارات دیرین.
۱۴. صفدری، احمد (۱۳۸۱)، ماتم سرای اهل بیت علیهم السلام، نوحه‌های محلی استان بوشهر، قم: موعود اسلام.
۱۵. کافی، غلامرضا (۱۳۸۶)، شرح منظومه ظهر، نقد و تحلیل شعرهای عاشورایی از آغاز تا امروز، تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
۱۶. محدثی خراسانی، زهرا (۱۳۸۸)، شعر آیینی و تاثیر انقلاب اسلامی بر آن، تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
۱۷. محمودی، حسین (۱۳۷۹)، بهار و خزان، منتخبی از اشعار نوحه سرایان استان بوشهر، قم: الهادی.
۱۸. هاشمی فرد، سیدمحمد (۱۳۸۹)، نینوایی‌ها، بررسی اشعار عاشورایی شاعران استان بوشهر، قم: موعود اسلام.

19. [http : // www.asriran.com](http://www.asriran.com)

20. [http : // www.mirasbu.ir](http://www.mirasbu.ir)

21. [http : // dashtiha.blogfa.com](http://dashtiha.blogfa.com)

22. [http : // hossiniyahkhan.blogfa.com](http://hossiniyahkhan.blogfa.com)

23. [http : // oognameh3.blogfa.com](http://oognameh3.blogfa.com)

24. [http : // abdrza1390.blogfa.com](http://abdrza1390.blogfa.com)

منابع شفاهی (آگاهان و راویان)

۲۵. خدر آبدونی، غلامرضا ابراهیمی، روح الله صفوی (آکا)، قیصر کریمی، محمد مرادی، محمد منصور.